

Váraljai Anna:
Spirituális művészet és hibriditás
Kevert diskurzus a művészettörténetben

Paul Ricœur Freud interpretációjában a freudi diskurzust kevert diskurzusként fogja fel.¹ Ez a laikus és tudományos elemeket ötvöző diskurzus-forma a megismerési módozatok zavarba ejtő keveredésének vizuális, verbális alkotásokban való manifesztálódása, mely izgalmas, hibrid jelenségeket eredményezett. A kevert diskurzus fogalmának a szellem-történeti kutatások során és a művészettörténeti praxisban való alkalmazhatósága új kontextusba helyezi a századelő írott és képi forrásainak egy szegmensét, függetlenül attól, hogy az a populáris vagy magas kultúra része. A jelenség felhívja figyelmünket arra a tényre, hogy a korszak bizonyos műalkotásaival való foglalkozás esetén nem csak az interpretációk, hanem a különféle tapasztalatok sokaságát, a különféle megismerési módozatokat, artikulációkat is vizsgálat alá kell vennünk, hisz a műalkotások egy olyan csoportjáról beszélünk, melyek értelmezésére, megértésére a művészettörténeti praxis eszköztára, vizsgálati és interpretációs módszerei nem bizonyulnak elégségesnek. Ezen művek művészettörténeti kánonba való beemelése csak a művek „furaságainak” lenyesegetésével lenne lehetséges, melyek éppen különlegességüket jelentik. Tanulmányom célja egyfajta módszertani kísérlet, mely a kevert diskurzus jellegzetességeit hordozó műalkotások bizonyos csoportjának azon aspektusára hívja fel a figyelmet, hogy ezen műalkotások „hibrid jelenségként” a legerősebben megoldvashatóak, és jellegzetes sajátosságaikat is ezen felismerés tükrében őrzik meg leginkább.

¹ Paul Ricœur: „Freud filozófiai interpretációja”, In: Bókay Antal-Erős Ferenc (szerk.): *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*, Budapest, Filum Kiadó, 1998. 253-263. A fogalom művészettörténeti praxisban való alkalmazhatóságára Czeglédi András hívta fel figyelmemet.

A „marslakó jelenség”

A kevert diskurzus sajátosságait hazai jellegzetességekkel kiegészítő fogalom a Békés Vera² által meghatározott „marslakó” jelenség, mely a kevert szövegek, művek szociológiai háttérének magyarázatául szolgál. Bár a szociológus nem a századelő képzőművészeti csoportosulásainak, hanem a magyar természettudós emigráció példátlan sikerének okát feszegeti (illetve azt a kulturális mezőt vizsgálja, amelyben ez a nemzedék felnőtt), számunkra mégis fontos meglátásokkal szolgál. Békés tudásszociológiai, tudomány-és technika-történeti, valamint intézmény-történeti magyarázatokat keres a magyarországi művészetének megértésére, mégpedig úgy, hogy nem egymástól független személyeknek tekint a szereplőket, hanem közös vonásokkal rendelkező csoportnak. A közös elemekben és az individuális történetekben együtt mutatkoznak meg a jelenségeket reprezentáló szellemi és társadalmi, kulturális tényezők. Eképpen egy olyan tendencia látszik kibontakozni, melyet egymástól igen messze eső értékek összecsapása és keveredése jellemez. Mindez az alkotó energiák kirobbanásával, egyfajta példátlan kreativitás előretérésével járt. Az intellektuális versengés szelleme kedvezett az újnak, eredetinek, kísérletinek, s szinte elvárták és elismeréssel övezték a kiválóságot, érdeklődtek a zseni természetrajza iránt. Az ekkoriban megjelenő és működő szellemi közösségeket (pl. a Vasárnapi kört, vagy a pszichoanalízis budapesti iskoláját, a Budapesti Műhely tagjait és az innen indult természettudósokat, a Magyar Teozófus Társaságot) ugyanazokkal a minősítésekkel jellemezhetjük: rendkívüli kreativitás, irtózás a dogmáktól, megszokott intellektuális határok könnyed átlépése, szokatlanul merész szintéziseken alapuló elméletek, új módszerek bevezetése és a régi módszerek alkalmazása merőben új területeken. Marx György³

² Bogdanov Edit: „Művészetelméleti gondolatok befogadása és kreatív átalakítása Palágyi Menyhért filozófiájában”, In: Békés Vera (szerk.): *A kreativitás min-tázatai. Magyar tudósok, magyar intézmények a modernitás kihívásában*, Áron Kiadó, Budapest, 2004. 97-101.

³ Marx György: „Szubjektív fizikatörténet”, *Fizikai Szemle*, 1990, 7, 194.

magyar jellegzetességnek tartja, hogy másoknál kevesebb gátlással léptük át a tudományok határait, tártuk fel az interdiszciplináris szűzföldeket.⁴

Spirituális művészet és hibriditás

A fentiek szemléltetésére reprezentatív például szolgál a századelő spirituális műalkotásainak egy csoportja. Teozófia, okkultizmus, spiritua-
lizmus és képzőművészet kapcsolata a művészettörténeti kutatások periferikus területe, holott a századelőn a spiritiszta gyakorlatok és az azok mentén formálódó mindenféle jóval kecsegtető „álvallások” nagy népszerűségnek örvendtek, s írók, képzőművészek, tudósok vettek részt rendszeresen szexuálakon, összejöveteleiken. Hamvas Béla rávilágít arra az égető lelki, egzisztenciális szükségletre, ami a korszak általános jellemzőjéből, a valamiben való hit utáni vágyból fakad: „Az ateista vallás szentje [...] nem Szent Homorony hanem Einstein, és a csodatevő hatalom nem a vizelet, hanem az ultraszeptil. Az ateista bigottéria neve materializmus. Ennek a vallásnak három dogmája van: lélek nincs, az ember állat, a halál megsemmisülés”.⁵A spiritizmus és az újonnan megjelenő vallási mozgalmak, misztikus jelenségek tanulmányozói, művelői „nem fogadták el azt az arctalan, materialisztikus és jelentés nélküli világot, amelybe a tudomány világnézete helyezte őket”.⁶ Ami vizsgálódásunk számára legérdekesebb, hogy nyelvét és módszereit illetően már a spiritizmus előfutára, a mesmerizmus is átmenetet képez természet-tudomány és spiritualizmus között. Szegedy-Maszák Mihály szerint a

⁴ Lásd Frank Tibor: „Polányi Mihály Berlinben”, *Polányiana*, XI/I-II, 143-166.

⁵ Hamvas Béla: „A bor filozófiája, Az öt génusz”, In: *A bor filozófiája*. Szombathely, Életünk: Magyar Írók Szövetsége, Nyugat-Magyarország Csoport, 1989.

⁶ Corinna Treitel: *A science for the Soul. Occultism and the Genesis of the German Modern*. Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press, 2004. 245.

mesmerizmus féltudományos, félesztétikai tanítás, mely a mechanikus materializmus ellenhatásaként jött létre.⁷

Szomnambularizmus (szellemlátás/jövőbe-/távolbalátás), médiumizmus, telepátia (gondolatátvitel), intuíció (érzék fölötti befogadásra való képesség), inspiráció (sugallás), delejesség, teozófia, antropozófia olyan újonnan megjelenő fogalmak, melyek a századelőn a sokak számára meghatározóvá, sőt, hétköznapivá váltak. Mindennek (a tudományterületek bővülését eredményező) következménye például az ekkoriban, újonnan kialakuló összehasonlító vallástudomány, mely a buddhizmus és kereszténység között kialakult vitának köszönheti megerősödését. Érdekes megfigyelni, hogy a jellemzően kevert szövegekben manifesztálódó új tanok ellen ágáló keresztény szövegekre is a kevert diskurzus nyelvhasználata jellemző. A katolikus egyház erőteljes támadásainak egyik legfőbb hazai szócsöve, Wolkenberg Lajos⁸ például felháborodva számol be arról, mennyire megfeküdte gyomrát a keleties gondolkodásmód, amely a nyugati embernek már csak azért is visszatetsző és bizarr, mert művelői torzítván utánozzák és folyton keverik a keleti tanokat a rosszul ismert és tévesen értelmezett keresztény befolyásokkal. Úgy vélte, Rudolf Steiner, a teozófusok közül kiváló antropozófus a legmodernebb kutatás erejével az egész természettudományt és egyúttal a szellemiek tudományát is átfogó eszmevilágot teremtett, és Európa meggyötört idegzetű, új hit után vágyódó gondolkozóit a keletről hozott misztikummal akarja narkotizálni. Misztikum és „legmodernebb kutatás” szintézisére világít rá egy másik forrásszöveg: „Az okkultizmus szükségességét az is indokolja, hogy az emberek hitét tudássá fejleszti. Örömmel teszek róla bizonyosságot, hogy amióta a spiritizmussal foglalkozom, szellemi és értelmi perspektívám óriási mértékben kiszélesedett, a bibliát legalább 60-80%-kal jobban értem, mint azelőtt”.⁹ Feltűnő tehát, hogy az újonnan megjelenő spirituális irányzatok egyszerre tesz-

⁷ Szegedy-Maszák Mihály: „Fejlődési szakaszok Kölcsey világszemléletében és költészetfelfogásában”, In: Uő: *Világkép és stílus*. Budapest, 1980, 135.

⁸ Wolkenberg Lajos: *A teozófia és antropozófia ismertetése és bírálata*. Budapest, Szent István Társulat, 1923, 8.

⁹ Bodnár László: *A spiritizmus bírálata*, Budapest, Lőrincz Ernő, 1930, 3.

nek tanúbizonyságot egyfajta laikus és tudományos érdeklődésről, mely sok esetben ma már ironikusnak tűnő, különös szövegekben manifesztálódik.

A kevert diskurzus mint a kanonizációt nehezítő jelenség

A továbbiakban a spirituális irányzatok közül a teozófiát emelem ki, mert ez a pozitivista tudományosság szempontjait okkult tanokkal, buddhista filozófiával ötvöző „vallás” számos olyan, a megértés újfajta módozatát tematizáló művet, szöveget inspirált, melyek még helyüket keresik a művészettörténeti kánonban. A teozófia szülőanyja Helena Blavatsky (1831-1891), aki tibeti utazásai után összeállította leghíresebb művét, a *The Secret Doctrine*-t, mely a gnoszticizmus, buddhizmus, hinduizmus és a különféle okkult tanok furcsa keveréke. Magyarországi népszerűsége annak köszönhető, hogy Blavatsky körében számos magyar megfordult, köztük egy legendás és titokzatos alak, Rákóczi Ferenc állítólagos leszármazottja, a hazai Teozófus Társaság által nagyra becsült Saint-Germain gróf. A hazai orientalizmus keleties érdeklődése, az őshazát Tibetbe vagy Mongol területre, később Turánba helyező víziók is erősítették a teozófia befolyását, melynek eredményeként évről évre egyre több fordítást, spirituális tanítást közöltek nyomtatott, a Teozófiai Társaságtól megrendelhető füzetek formájában. A megismerés és cselekvés, tudományos és alkotói folyamat jól megfér egymással a teozófia tanításai szerint, éppen ezért a tudományos és művészvilág számos alakja megtalálta a kielégítő lelki, egyúttal szellemi táplálékot tanaik formájában.

A teozófus szövegek, miként a spirituális írások, a kevert diskurzuson keresztül fejezik ki magukat, ami nyilvánvaló anomáliához vezet. Éppen ezért ütközik nehézségbe a spirituális szövegek mintájára képződő alkotások hivatalos művészettörténeti kánonba való beemelése is.

Mokry-Mészáros Dezső: *Élet idegen Planétán I.* 1910, Magyar Nemzeti Galéria, karton, olaj, 26x32 cm, ltsz: 66.6 T

Nézzünk erre egy példát: Mokry-Mészáros Dezső¹⁰ életművének monografikus feldolgozási kísérlete a művészettörténeti kánon kereteinek szűkösségére mutat rá. Bár a művészi oeuvre értékeit a szűkebb szakma és a gyűjtői kör, a műkereskedelem is elismeri, Mokry-Mészáros műveinek nagy részét a Kecskeméti Naiv Művészetek Múzeuma, mint naiv műalkotást őrzi. Köszönhető ez annak, hogy alkotásaiban, akárcsak a fentebb leírt jelenségekben megmutatkozó anomália, nem csak a téma és formakészlet szintjéig, hanem a dolgok valódi természetéig hatol. A tudományos igényvel megírt spirituális szövegekkel szemben a teozófus művész képein épp ellentétes irányú mozgást figyelhetünk meg: a művészi, ösztönös világba behatoló tudományosság egyfajta homályos („naivnak tűnő”) lebegtetést idéz elő, mely megóvja a műveket attól, hogy a

¹⁰ Mokry-Mészáros Dezső (1881–1970) festőművész, szobrász.

színtiszta fantázia szüleményeinek tekintsük őket, ellenben tudományos illusztrációként sem működnek. Mokry-Mészáros Dezső művészetét vizsgálva az alábbi megállapítást tehetjük: a megértés a századelőn különösképp elválaszthatatlan volt az önmegértéstől, vagyis attól, ahogyan a létező ember elhelyezni, kivetíteni és megérteni kívánta önmagát. Művei esetében a megértés vonatkozhat a szellemi tevékenységre, a tudományos gondolkodásra, az önmegértés (és a megértés egyaránt) pedig a spirituális tevékenységek, spirituális szövegek iránti nyitottságra.

Teozófus festők, mint a kánon részei

Koch Juditnak egy a teozófus művészettel foglalkozó dolgozata¹¹ felhívja rá figyelmünket, hogy bármennyire is próbálunk objektív mércét találni a teozófus művek elemzéséhez, mindig rá kell jönnünk, hogy csupán egy spirituálisabb megközelítési mód változatait tudjuk nyújtani, amelyek ugyanúgy nem tekinthetők kizárólagosnak, mint a más aspektusokból kiinduló elemzések.

Mokry képein az ismétlődő motívumok a kevert diskurzus sajátosságaiból adódóan szimbólumokként, vagy mágikus elemként is értelmezhetőek: a buja mustrák, az organikus formák ismétlődései, a díszítések felelevenítésének konstruktív módszere feltétlenül a mágikus¹² művekre emlékeztet. Az absztrakt teozófusok esetében sem üres formákról, hanem „szent geometriáról”¹³ beszélhetünk. (Nehezebb a hagyományos formai megoldásokat alkalmazó művek megítélése, például a teozófus tájképeké, melyek nem a formai újításon keresztül közvetítik újszerű tartalmukat.) Nemzetközileg ismert teozófus festők Vaszilij Kandinsz-

¹¹ Koch Judit: *Teozófiai gondolatok hatása a századelő művészetében*. Szakdolgozat, ELTE, Művészettörténeti Intézet, 1991.

¹² Bővebben: Buda Gábor: *Primitivizmus a nyolcvanas évek magyar művészetében*, Szirtes János. Szakdolgozat, ELTE, Művészettörténeti Intézet, 1993.

¹³ Bővebben: Charlotte Douglas: *Beyond Reason: Malevich, Matiushin, and Their Circles*, 185-201.

kij, Frantisek Kupka és Piet Mondrian,¹⁴ de hazánkban is élénk teozófus művészársasággal¹⁵ számolhatunk már a 19. század végétől Mednyánszky László,¹⁶ Csontváry Kosztká Tivadar, a Gödöllői Művésztelenp¹⁷ számos alkotója, Rózsaffy Dezső, Nádler Róbert, Olgyai Viktor, hogy csak néhányat említünk a nevesebbek közül.

Az olyan alkotói technikák kidolgozása, melyek később a szürrealisták esetében mindennaposak, már a 19. század második felének okkultista irányultságú művészeinél, s később a teozófus művészeknél is megfigyelhetők. A médiumrajzolók tanulmányozása nyomán¹⁸ terjedt el az automatikus művészet, vagy transzművészet, melynek háttérében az 1850-es évek francia spiritizmusa húzódik. A szellemekkel való kommunikáció eszköze, a médiumírás, az automatikus írás és automatikus rajz felvetette a művészi képesség ember tudattalanjából való felszínre hozhatóságának lehetőségét. Ha a kortárs spiritiszták és alkotók számára a személy szaktudása és az alkotóképesség, mint a lélek rejtett tulajdonsága, egymástól különválaszthatóak voltak, s a médiumrajzolók alkotásait művészi albumokba rendezték, a hivatalos művészet fórumain publikálták és kiállították, vajon beszélhetünk-e egyáltalán autodidakta

¹⁴ Bővebben: Tessel M. Bauduin: „The Occult and the Visual Arts” In: Christopher Partridge: *The Occult World*. London and New York, Routledge, 2015.

¹⁵ Dokumentálhatóan teozófus festők Magyarországon 1910-1920 között: Nádler Róbert, a Teozófus Társaság elnöke, Rózsaffy Dezső, a *Teozófia* c. lap szerkeztője, Gy. Takách Béla, a társaság titkára, Szegedy-Maszák Leona, Mokry-Mészáros Dezső, Olgyai Viktor, Kövesházy Kalmár Elza, Simay Imre, Jaschik Álmos, Tichy Gyula, Sass Brunner Erzsébet. Mattis-Teutsch János a Steiner-féle antropozófia alapján alakította szemléletét.

¹⁶ *Mednyánszky László naplója*. Brestyánszky Ilona (szerk.) Képzőművészeti Alap Kiadóvállalt, Budapest, 1980. 8.

¹⁷ Gellér Katalin, Keserü Katalin: *A gödöllői művésztelenp*. Corvina, Budapest, 1987, 27.

¹⁸ Lyka Károly, valószínűleg Nádler Róbert hatására, külön cikkeket írt a médiumrajzokról a *Művészet* hasábjain („Médium-rajzok”, In: *Művészet*, 1909, 8. évf., 4. szám, 249-252), az *Égi Világosság* (Budapest, Szellembúvárok Budapesti Egyesülete, 1900-1938) című folyóirat pedig kifejezetten a médiumrajzok, médiumírások közlésére „szakosodott”.

művészekről a századelőn, vagy már ekkor felvetődik az ötvenes évek *art brut* kategóriája? A teozófusok számára a személy és az alkotói folyamat egymástól különválasztható, akárcsak egy automata esetében, ennek köszönhetően sok laikus, nem művész értelmiségi is elkezdett kísérletezni különféle automatikus technikákkal. A szellemtani irányzatok a képzőművészetben, akárcsak a már említett Kandinszkij, Mondrian esetében is, sok esetben a szimbolikus, vagy az absztrakt művészet irányába hatottak. A magyar festők esetében a teozófia elsősorban nem a stílus, hanem a téma szintjén mutatkozik meg: alkalmanként tipikusan buddhista témákat, teozófus jelképeket alkalmaztak, s műveik témája is gyakran utalt valamelyik szent tanításra vagy szimbólumra.

Illusztráció Lyka Károly: „Médium-rajzok” című cikkéből, In: *Művészet*, 1909, 8. évf., 4. szám, 249-252.

Egy kitüntetett teozófus téma: élet egy idegen bolygón

A továbbiakban egy reprezentatív teozófus téma, és egy fontos teozófus motívum ismertetésén keresztül (melyek Mokry-Mészáros életművében

is fontos szerepet kapnak) szeretném szemléltetni a kevert diskurzus teozófus művészetben való megjelenését. Az élet lehetősége egy idegen bolygón hosszú ideje foglalkoztatta a tudósok, filozófusok fantáziáját: Kepler: *Somnium* című művében¹⁹ a holdbéli élet lehetőségéről fantáziált, Kant lakott világnak képzelte a Saturnust,²⁰ Huygens pedig a Jupitert népesítette be emberi lényekkel.²¹ A médiumművész Héléne Smith²² (Catherine-Elise Müller, 1861-1929) munkásságát (aki Théodore Flournoy szomnambul állapotkísérleteinek közismert alanya volt) a legtöbb szimbolista és szürrealista művész csodálta, és művei tematikai párhuzamba állíthatóak Mokry-Mészáros alkotásaival. A médiumaszszony századforduló környékén festett mars-béli tájai, prehistorikus témájú művei meglepő stílusbeli és tematikai analógiát képeznek műveivel. Kísérleti orvosának, aki laboratóriumi körülmények között vizsgálta a médiumizmus „tüneteit”, 1900-ban megjelent *Indiától a Mars bolygóig* című könyve²³ több példányban kelt el, mint Freud ugyanezen évben megjelent *Álomfejtése*. A bestseller sikere a szélesebb közönség egyszerre tudományos és laikus érdeklődésének köszönhető,²⁴ szemben a nehezebb pszichoanalízis akadozó korabeli recepciójával. Héléne munkái a transzállapotban látott vízióit jelenítik meg, ilyenkor ugyanis állítása szerint látogatásokat tett a Marsra, és transzállapotban a marsbéli, valamint a hindu nyelv keverékét beszélte.

¹⁹ Johannes Kepler: *Somnium: The Dream, or Posthumous Work on Lunar Astronomy*. Madison, University of Wisconsin Press, 1967.

²⁰ Immanuel Kant: „Universal Natural History and Theory of the Heavens”, In: *Kant's Critical Religion*. Aldershot, Ashgate, 2000, 5. fejezet.

²¹ Christian Huygens: *Cosmotheoros* (facsimile), Utrecht, Epsilon, 1989.

²² Penelope Rosemont: *Surrealist Women*. Texas, University of Texas Press, 1998, 42.

²³ Théodore Flournoy: *Des Indes à la Planète Mars. Étude sur un cas de somnambulisme avec glossolalie*. Paris/Genève, 1900.

²⁴ Bővebben: Gyimesi Júlia: *Pszichoanalízis és spiritizmus*, Budapest, Typotex, 2011, 54-59.

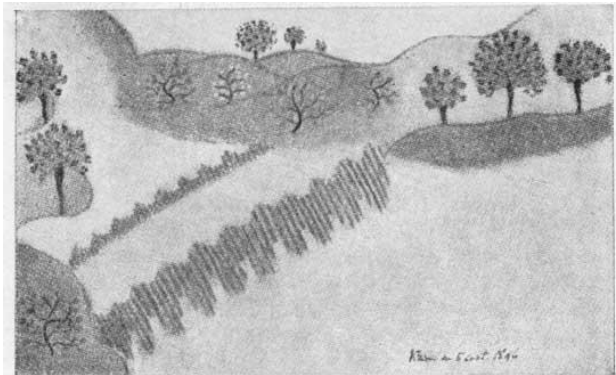

Fig. 9. Martian landscape. Pink bridge, with yellow railings plunging down into a pale-blue and purple-tinted lake. The shores and hills of a red color, no green being visible. All the trees are of a brick-red, purple, or violet tint. [From the collection of M. Lemaitre]

Hélène Smith: Hidak a Mars bolygón, In: Théodore Flurnoy: *From India to the Planet Mars*, 1900. 9. kiadás.

ᠪᠣᠮᠣᠨᠠᠨᠠᠨᠠ
ᠮᠣᠮᠣᠨᠠᠨᠠᠨᠠ
ᠮᠣᠮᠣᠨᠠᠨᠠᠨᠠ

ᠮᠣᠮᠣᠨᠠᠨᠠᠨᠠ
ᠮᠣᠮᠣᠨᠠᠨᠠᠨᠠ
ᠮᠣᠮᠣᠨᠠᠨᠠᠨᠠ

Hélène Smith: Automatikus írással írott „mars-béli ABC.” In: Théodore Flurnoy: *From India to the Planet Mars*, 1900. 9. kiadás.

Míg a Hélène Smith-hez hasonló spiritiszta médiumfestők a nyilvánvalóan a korszellemből adódó vízióik hatására alkották meg idegen bolygók életét megjelenítő művészi fantáziaképeiket, a teozófia doktrínái és tanításai komolyan, a korabeli tudományosságnak megfelelő

nyelven foglalkoztak az idegen bolygón való élet lehetőségével. „Mars és Merkúr, Vénusz és Jupiter, valamint minden eddig felfedezett (vagy csak felfedezendő) bolygó, *per se*, egy láncnak a képviselője a mi síkunkon [...], a naprendszerünkben és rajta kívül van még más, számtalan Manvantarikus bolygó-lánc, s rajtuk értelmes lények”²⁵ – írja Blavatsky. A *Titkos tanítás* megírásakor már mintegy ezer, általában egymásnak ellentmondó rajz készült a Marsról, Magyarországi médiumrajzolók idegen bolygókat ábrázoló munkái is nagy számban ismeretesek: Ilona rajzoló-médium Merkúron élő *Növény-állat hibridlényei*,²⁶ Franyeczky János *Siriusi asszonyokat*²⁷ és *Kassurus csillaglakóit*²⁸ megjelenítő látomásai, Vay Ödön *Merkúr bolygóról „származó” macskája*²⁹ és fluidjaival a mindenségben utazó szellemalakjai a téma spirítiszták, okkultisták közt való népszerűségét bizonyítják.³⁰ Egészen biztos, hogy Mokry-Mészáros nem csak a teozófia tanáiból, hanem Flammarion, francia csillagász könyveiből is értesült a marsi élet lehetőségeiről, a tudós tanítványának ugyanis két *Élet idegen planetán* ciklusbeli képet is eladott párizsi Galérie Aschnurr-ban rendezett kiállításán. „Nem következetes dolog-e annak feltevése, hogy a Marsbeli emberiség, mely sokkal régebbi, mint mi vagyunk, tökéletesebb is, és a népek termékeny egységében a béke

²⁵ H. P. Blavatsky: *The secret doctrine - A titkos tanítás: a tudomány, a vallás és a filozófia synthesise*, Budapest, M. M., 1928. Hennyey Vilmos, Szlemenics Mária fordítása.

²⁶ Ilona rajzoló-médium: „Növény-állat a Merkurből”, In: *Égi Világosság*, 1899. nov. 15., 22. sz. 1.

²⁷ Franyeczky János médium rajza: „Asszony a Siriusból”, In: *Égi Világosság*, 1900. jan. 1., 1. sz. 3.

²⁸ Franyeczky János médium rajza: „Kassurus csillaglakó”, In: *Égi világosság*, 1899. aug. 15., 16. sz. 1. Egyéb rajzai: *Égi Világosság*, 1899. okt. 1., 19. szám, 1.

²⁹ Vay Ödön médium rajza: „Egy macska a Merkurből és Fluidjával a mindenségben utazó szellem”, In: Vay Ödön báróné sz. Wurmbarnd Adelma grófnő: *Tanulmányok a szellemvilágból*, Hajdúböszörmény, 1905.

³⁰ Bővebben: Tarjányi Eszter: *A szellem örvényében – A magyarországi mesmerizmus, szellemidézés, teozófia története és művészeti kapcsolatai*, Budapest, Universitas, 2002.

munkái jelentékenyebb kifejlődést érthettek el?!³¹ – veti fel Flammarion.

Az angol teozófus zeneszerző, Gustav Holst (1874-1934) 1913-ban írta *A bolygók* című zenei ciklusát. Művének alapját nem médiumi látomások, hanem teozófus szövegek képezik, elsősorban barátjának, Alan Leo-nak *The Art of Shyntesis* (1912) című kötete,³² mely a 7 bolygót vizsgálja és mutatja be asztrológiai és teozófiai szempontból. Holst szokatlan módon használta a zenekart, az első tételben „Mars”, a kirívó diszszonancia és a hagyományostól eltérő hangzás az élet és a természetfeletti erők örökös küzdelmének metaforája. Edward Henry Clement (1843-1920) bostoni festő, költő, teozófus pedig 1907-ben 400 soros, tiszta pentameterből álló verset írt a Marsról. Azt tartotta fő céljának, hogy megmutassa, egy olyan rendszer következtében, ami a Marson kifejlődött, az összes népnek el kell törölnie a határokat, és testvériségben kell egyesülnie. A teozófus zene és vers nemcsak a különféle diskurzusoknak, hanem a műnemek közti rugalmas átjárhatóságnak is bizonyítéka, s annak, hogy „a delejes erő a Teremtőnek egész világegyetemében elterjedt finom erő, mint amilyen p.o. a villamosság és amely ámbár emberi szemmel normális viszonyok között láthatatlan, azért mégsem anyagtalan [...]”.³³ A „delejesség”, a teozófus tanok sok esetben emberi szemmel is láthatóvá, emberi füllel is hallhatóvá váltak ebben az időszakban.

Mokry-Mészáros a harmincas évektől kezdve készített Buddhás kerámiákat, teozófus-szövegekkel ellátott tálakat, azonban korai művei elsősorban a Héléne Smith által is vizionált, és Blavatsky által gyakran feszegetett témával, az idegen bolygón való élet lehetőségével foglalkoztak. Mokry-Mészáros Dezső naplójában is több helyütt kifejti, mennyire érdekes számára mindez.

³¹ Camille Flammarion: *Csillagászati olvasmányok*. Budapest, Athenaeum, 1894. Feleki József fordítása.

³² Alan Leo: *Art of Synthesis*, Kessinger Publishing, 2003.

³³ Dr.Med. Grünut Adolf: *Tanulmányok a spiritizmus köréből – magnetizmus, szomnambulizmus, mediumizmus*, Szellemi Buvárok Pesti Egylete, Budapest, 1921.

Muhi pusztára kerültem gazdatisztnak, hol tovább és sokszor a művészi szabadság jegyében folytattam a kedvtelést. Így alakult ki a mikrokozmosz. Ennek kapcsán sokszor elgondolkodtam azon, hogy földünkön másfajta életlehetőség is keletkezhetett volna, mint amilyen van, s más bolygókon bizonyára másforma lehet az élet, mint nálunk. Így született meg a mikrokozmosz elképzelése festményeimben.³⁴

Egyik legkorábbi ismert művén, az *Idegen világ (Csillagpor)* címűn,³⁵ dekoratív ornamensekké rendeződő mikroszkopikus lényeket látunk. 1910-ben festett *Élet idegen planétán* című munkája³⁶ pedig egy sok darabból álló sorozat tagja, amely egy idegennek tűnő világ fantasztikus látványát tárja elénk. A kép felső mezőjében sejthalmazszerű telepek függnék, melyek helyenként cseppkő alakzatba rendeződve lógnak alá. A képtér közepét apró pontok kékes árnyalatú, felhőkre emlékeztető, körülhatárolt, ovális alakzatai lepik el. A kép alsó harmadát változatos ornamentikával, díszítősorokkal, folyondárokkal díszített dombos, lankás talajhoz hasonló halmok alkotják. Ebből a tájra emlékeztető térből antropomorf lények törnek elő, középen vakondtúrászerű halomból bukkan fel egy lárva-képződmény. A bal alsó sarokban koponyára emlékeztető fej tűnik fel, a harmadik alak pedig, mely egyben a legnagyobb is, mintha profilnézetben lenne ábrázolva. Az ornamentumok igen sajátosságosak, hol zárt alakzatok (körök, oválisok, cseppformák) sorozata, hol apró, egyszínű gömbök egymáshoz tapadó sokasága. Színhasználatára a fekete kontúr közé festett meleg okkerek, sárgák, vörösek jellemzőek, néhány helyen feltűnik a hideg kék is. A kép felületét vastag lakkréteg borítja, mely hártyszerűen magába zárja, védi ezeket a nyüzsgő, rezegni látszó alakzatokat. A teozófus művészekre jellemző absztrakció, szimbolizmus megfigyelhető tehát itt is, de az apró festmény

³⁴ Mokry-Mészáros Dezső: *Életem*. Kézirat, HOM. Helytörténeti Adattár, ltsz.: 74.207.1.5., 8.

³⁵ Mokry-Mészáros Dezső: *Idegen világ (Csillagpor)*, 1913, mgt, 13x15,5 cm.

³⁶ Erről a képről lásd bővebben: Váraljai Anna: „Górcsővi Alakzatok : Mokry-Mészáros Dezső Mikroszkopikus Látványra Építő Munkáiról”, In: *Művészettörténeti Értesítő*, 62. évf. 1. sz. / 2013, 83-98.

mozgalmasságát, szinte remegő, rezgő, burjánzó vitalizmusát szemlélve azt sem tartom véletlennek, hogy a teozófusok a forradalmi „mozgó képet” találták szemléletük kifejezésére a leginkább alkalmas ábrázolási formának. „Szuggesztívebb, plasztikusabb, élőbb nyelvet teremtett, ami összevág a psziché anyagának, mozgó, hullámzó, színes és kifejező mi-voltával. A képletes, szimbolikus, misztikus forma szinte a jövő fejlődés útmutatója.”³⁷

A spiritizmus, vízió, médiumi látomás, transzállapotban készített rajz, tehát a rációtól való elfordulás kapcsolatban áll a forma megújításával, a formabontóbb kísérletekkel. Bár Mokry *Idegen világ* képei a bécsi szecesszió dekoratív jegyeit hordozzák magukon, rajzosságuk, iparművészeti jegyeik, melyek szinte ólomüvegbe, rekeszszománcba kíváncsoznak zárványszerű formáikkal, stílusukat tekintve nem újszerűek. Az azonban, ahogyan ezeket a motívumokat felépíti, ahogyan a látott világ, vagyis a mikroszkópban látott világ stilizált alakzatait művészi fantáziáján keresztül újra rendezi, valóban formabontó és szokatlan. Kandinszkiji értelemben nem absztrakt tehát, ám nem is realista, hiszen a reáliák vízióvá egyesülnek, állnak össze képein. Rudolf Steiner a művészeti ágak osztályozásakor³⁸ az egyes műnemeknek az ember spirituális állapotait feleltette meg, így rendszerében a festészetnek például az asztráltest a megfelelője. Az antropozófus kimutatni vélte, hogy az ember a halál pillanatában leveti fizikai testét, ám vele marad „éterteste”, és az énként ismert „asztráltest”. Asztráltestünk révén az állatvilággal vagyunk rokonságban, étertestünk révén a növényvilággal, és fizikai testünk révén az ásványvilággal. A spirituális tan elvont, nehézkes gondolatmenetében így kapcsolódik össze tehát festészet, élővilág és asztrál/lelki, szellemi test gondolata. Mokry *Idegen világ* képei egyszerre vetik fel az összes steineri problémát: a földi életben megfigyelt növény, állat és ásványvilág jelenségei másképp rendeződve, más méretben esetleg egy másik bolygón is létezhetnek, mely a kor spiritiszta tanainak alapvető

³⁷ Fekete Pál: „Mit várhatunk a művészet fejlődésétől”, In: *Teozófia*, 1928, 6-12.

³⁸ Rudolf Steiner: *Az ember és a föld élete. A fizikai test, az étertest, az asztráltest és az én.* Új Mani-fest, 2005.

kérdése. A kép maga pedig, mely a steineri értelemben megfeleltethető az asztráltestnek, akárcsak a médiumi víziók öntudatlan látomásai, egy másik élet lehetőségének tanúbizonyságát vetítik elénk.

A makrokozmosz mint a fantázia szimbóluma és a szellemszem mint teozófus-motívum

„Amíg az ember csak az érzéki világot látja, csupán álmodik arról, hogy amögött mindenféle absztrakt érzéki dolog lehet, atomok örvénylése és hasonlók. Aki behatol az elemi világba, annak számára nem lehet szó többé ilyesmiről, a szokásos módon érzékelhető anyagi atomokról. Tudja, hogy nem az rejlik a színek és a hangok mögött, amit a materializmus anyagnak tekint, hanem szellemiség³⁹ – írja Steiner. Nagyon érdekes, hogy ugyanebben a szövegben az általunk leginkább a művészi, alkotó, kreatív fantázia kifejezésekkel megragadhatót, a fantáziavilágot nevezi makrokozmosznak. A makrokozmosz az ész világánál magasabb világ, amely képessé tesz minket arra, hogy a mindennapi átlagos tudatból felemelkedjünk a tisztánlátó tudathoz. (A már említett Palágyi Kálmán szerint a képzelet nem éber álmodozás, vagy művészi fantáziatévékenység, hanem a megismerés alapja, melyet ismeretelméleti alapkategóriává emel.) Ami tehát a médiumrajzoknál az öntudatlan állapotban jelentkező automatizmus, az a spirituális művész esetében a művészi fantázia, vagyis maga a makrokozmosz.

A zsenifogalom, a kreativitás kapcsán a teozófiát vizsgálva analógia-képpen felmerült bennem a „mindent látó szem” metaforája: a zseni az a megfigyelő, aki „nem néz”, de mégis „lát”, aki képes ismeretlen összefüggéseket „kiszimatolni”, akinek a természet időbeli és térbeli határai megnyílnak. A zsenifogalom jelentései a 20. századig erőteljesen a zseni képzeletére irányulnak, mely alapján a zseni az átlagembernél jóval merészebb hipotézisek megfogalmazására képes. Rudolf Steiner szerint

³⁹ Steiner, Rudolf: *Makrokosmos und Mikrokosmos - Makrokozmosz és mikrokozmosz. Nagyvilág - kisvilág: a lélek, az élet és a szellem kérdései*. Budapest, Genius, 2003.

úgynevezett szellemszem vezeti az embereket a teozófiai igazságok megismerésére. Ez az önmagát látóvá fejlesztett ember azon szerve, amellyel a kozmikus történések és keletkezések csodáit észleli, s amely akkor lép működésbe, amikor az ember már „felsőbbrendű” életet él. E szem előtt nyitva áll a dolgok lényege. Az antropozófiában az ezoterikus értelemben vett látás (*clairvoyance*) a lényegeket megismerésének aktusa. A szellemszettel felruházott állapotban nincs rejtve múlt és jövő, minden megismerhető. A szellemszem mintegy ellenőrzése az ember saját vándorútjának is, erkölcsi mérték a tökéletesedésre, mivel az ember látja, mire van még szüksége a végső tökéletességhez. Megnyílásakor a látni kezdő úgy érzi magát, mint a megoperált vakon született: első pillanatban félelemmel tölti el új képessége. Ezt az ezoterikus látást Steiner az egzakt tudományos kutatás elve mellé állította, és követelte annak elismertetését a tapasztalati tudományoktól. A szellemszemnek, vagyis az ezoterikus szemnek létezik egy másik, az empirikus természettudományos vizsgálódással kapcsolatos metaforikus értelmezése is. Palágyi kulcslyukként tételte azt a matematikai időpontot, melyen a természettudós szeme bepillant, s melyen bepillantva képes megállítani az idő múlását, hogy az adott vizsgálati tárgyat a legtökéletesebb módon, a maga változatlanóságában tehesse megfigyelése tárgyává:

Az idő a szemfényvesztők legnagyobbika, mindig elsikkasztja előlünk a megvizsgálandó érzéki jelenséget, hogy minden pillanatban új és megváltozott jelenséget lopjon a helyére. A természetbúvár éppen emiatt kénytelen a másodpercet milliószor millió részekre fölosztva gondolni, hogy azt a szemfényvesztést, amelyet az idő folytonos múlása okoz, mindjobban ellensúlyozza. Ha tehetné, megállítaná az időt, hogy egy matematikai időpont kulcslyukán keresztül tekintsen az örökkévalóság titkába. De mivel ezt megcselekedni nem tudja, legalább olyan apró részekre osztja a másodpercet, hogy minél jobban megközelíteni tudja azt a matematikai véghatárt.⁴⁰

⁴⁰ Palágyi Menyhért: *Madách Imre élete és költészete*. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.T., 1900, 348.

Itt érdemes tenni egy kis kitérőt, és megjegyezni, hogy Einstein relativitáselmélete Magyarországon elsősorban a teozófia tanain keresztül vált ismertté. A fizikában ez az idő új szemléletét, míg a spiritiszta és teozófus szövegeken keresztül ismertetett negyedik dimenzió elmélete a képzőművészetben elsősorban az irracionális dolgok megjelenítésének lehetőségét jelentette. Az idő, mint relatív fogalom, az idősíkokon keresztül való átjárás lehetősége a természettudományt és a spiritualista tanokat egyaránt foglalkoztatta. A jelenből az ősmúltba, vagy a futurisztikus jövőbe, a más világokba való bepillantás lehetősége a teozófus tanok egyik sarkalatos problémája. A szellemszem az a kapu, amelyen keresztül a beavatottak számára a negyedik dimenzió megnyílik, feltárul. Az ősképek ősi tájaira pillantó szem mintha a jelenből az idő megnyílt csatornáin keresztül a múltba visszatekinteni képes ezoterikus szem lenne.⁴¹

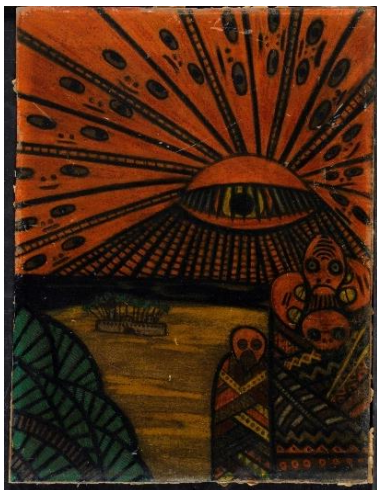
A szellemszem nem csak az ősvilági állapotot, a bamba nyugalomban lefelészó mamutborjakat, vagy az ég felé bömbölő dinoszauruszokat képes megfigyelni,⁴² hanem megnyitja a látást az idegen bolygók élete felé is, így kapcsolva vissza a Mokry-életmű húszas évekbeli, prehistorikus témákkal foglalkozó darabjait a korai munkákhoz. Az 1920-a években készült *Sugárzó nap-szem egy idegen bolygón (Serie IV Mysterium)*⁴³ című festmény bal sarkában egymáshoz préselődő, lárvaszerű alakok tolonganak, talán a fölöttük megnyíló, sugárnyalábokat lövellő szemtől várva megváltódást. A tér és időviszonyok fellazulása miatt, akár csak a

⁴¹ Lásd a természet-filozófia gruppelmélet fogalmát: egy képsíkba való sűrítés, grupp a tér-idő pillanat keresztmetszetét ábrázolja.

⁴² Mokry-Mészáros Dezső: *Őslény Istenhez kiált*, HOM, Miskolc, 1929, karton. olaj, 25x32 cm, Hátulján felirat: „És kiált vala az őslény: Mondd Uram, miért teremtettél engem e vad lakatlan helyre? Az Úr pedig felele: Utódaid számtalan változataiból, évmilliók alatt benépesitem e földet, végső koronájaként ki hozzáam olykor a legközelebbi szellem, olykor tőlem a legtávolabbi fenevad uralkodik majd itt: az ember.”

⁴³ Mokry-Mészáros Dezső: *Sugárzó nap-szem egy idegen bolygón (Serie IV Mysterium)*, 1916 k., karton, olaj, 30x22,5 cm, hátoldalon: (autográf felirat) sor-szám 5, (képadatok), Serie IV Mysterium, 1916 XI. Mokry Mészáros Dezső, Tamás Galéria, 1930.

fiktív irodalmi szövegek esetében (lásd pl. Jókai Mór: *A jövő század regénye*) metonimikussá válik a képek olvasata, a motívumok jelszerűsége pedig felerősödik. Ezt a benyomást csak tovább fokozza Mokry témáinak ciklusokba rendeződése, a művek sorozat-formába rendezett programszerűsége.

Mokry-Mészáros Dezső: *Sugárzó nap-szem egy idegen bolygón*. (Serie IV Mysterium), 1916, mgt. karton, olaj, 30x22,5 cm.

Konklúzió

1860-as évektől megfigyelhető a spiritualizmus új hulláma, mely a miszticizmus erősödésével járt. Tisztában vagyok vele, hogy utóbbi fogalom kontextusfüggő: egészen másképp használják a teológusok, a szociológusok, mint a művészettörténészek. Ennek ellenére úgy vélem, az értelmezés tekintetében hasonlóságok mutatkoznak az alábbiakban: a miszticizmus egységet keres a túlvilág és valóság között, az univerzumot élő, egységes szubsztanciaként feltételezi, és a legtöbb esetben tudományos eredményekre hivatkozik, vagy a pozitivista tudományosság mód-

szerait használja eredményeinek igazolására. Az epifánia elsősorban nem a keresztény szövegeken, hanem a kereszténységen kívüli, sok esetben újonnan születő vallásos mozgalmak szövegein, vagy éppen különféle technikákon (meditáció, inspiráció stb.) keresztül történik, mely sokszor a pozitivista tudományosság érvelési technikáján, nyelvezetén keresztül tárul fel, és válik kvázi „hitelessé”. Ezt a folyamatot Ricœur Freud szövegeit vizsgálva egyfajta dialektikaként⁴⁴ tételezi, mely dialektikában művészet, erkölcs és vallás rivális hermeneutikáinak komplementeritása megszilárdítható. Valamiféle egyezés kialakítása nélkül ezek az interpretációk konfrontálódnak egymással, vagy eklektikusan rendelődnek egymás mellé, így azonban megvalósul az ún. kevert diskurzus, vagyis a különféle attitűdök keveredése. Ugyanazon szellemi háttér ellenére az alkotók máshogy próbálták a művészetet spirituálisabbá tenni, de az elmondható, hogy a képépítés szempontjai az ezen időszakban született műtárgyak néhány csoportja esetében hasonló következtetésekhez vezetnek.

Először is megfigyelhető, hogy a nemzetközi művészettörténetben a spirituális, elsősorban teozófus tanok egy új, absztrakt formanyelven artikulálódnak, melyek értelmezésében a kép létmódja nem az alapmotívumok értelmezésében, hanem funkciójában határozható meg. Mondrian számára a teozófia egy tiszta, geometrizált világhoz vezetett, melyet egzakt módon a rációval próbált felfogni, s melyhez fokozatos dematerializációval, a látható világ mögött itisztta szerkezet feltárásával jutott el. Kandinszkijt belső átélése és meditatív gyakorlatai segítették dinamikus formái létrehozásához, melyek közvetlen kapcsolat teremtésére voltak hivatottak a „másik” világgal.

Másodsorban jellemző, sőt, hazánk teozófus festőit vizsgálva egyeduralgó egyfajta naturalista felfogás, mely elsősorban hagyományos tájképbábrázolásokon keresztül közvetíti a spirituális tartalmat. Ilyen Olgyai Viktor, Rózsaffy Dezső, és a többi teozófus festő művészete.

Harmadrészt, mint a tendencia részét képező, ám megoldási kísérleteit illetően egyedülálló jelenség, tűnik fel Mokry-Mészáros Dezső

⁴⁴ Ricœur, id. mű, 253.

dekoratív művészete. Nem elsősorban az európai, hanem a prehistorikus, archaikus, távol-keleti művészetfelfogást a szecesszió stílusjegyeivel ötvöző képei új formai kísérleteket jelentenek, és új formai megoldásokhoz vezetnek a magyarországi művészet történetében. Tematikailag jellemző műveire a távoli kultúrák megidézése, a kollektív tudatalatti, a mítikus világkép, ember és természet szimbolikus viszonya, kultikus és vallásos tartalmak, tudományos felfedezések recepciója, a világot egységében értelmező felfogásban való asszimilálása, melyet én a kevert diskurzus jelenségének tükrében ragadtam meg. A stílusokban, korszakokban gondolkozó művészettörténet a kevert diskurzus 1900-as évek elején jelentkező formai, tartalmi eklektikáját nem képes egyértelműen leírni, ezért a művek szellemtörténeti aspektusára épülő megközelítés nagyobb mozgásteret biztosított számomra, mint a művészet belső törvényszerűségeinek kutatása. Tudomány, művészet és szpiritualizmus gondolatának közössége, e közösség szintetizálása számomra az életmű legfőbb ismertetőjegye.

A szellemtörténeti kutatások tükrében Mokry-Mészáros Dezső teozófiai indíttatású ciklusai új megvilágításba kerülnek: hibrid, egyszerre tudományos és okkult, egyszerre szofisztikált és laikus attitűdről tanúszkodó alkotásai az adott korszak jellegzetes, kevert diskurzusának tanúbizonyságai, melyek stílustól, formanyelvtől, műfajtól függetlenül a művészi, szellemi és tudományos élet különféle színterein is megmutatkoztak.

Irodalom

A kreativitás mintázatai. Békés Vera (szerk.), Áron Kiadó, Budapest, 2004.

Alan Leo: *Art of Synthesis.* 1912. Kessinger Publishing, 2003.

Bodnár László: *A spiritizmus bírálata,* Budapest, Lőrincz Ernő, 1930.

Buda Gábor: *Primitivizmus a nyolcvanas évek magyar művészetében,* Szirtes János. Szakdolgozat, ELTE, Művészettörténeti Intézet, 1993.

Camille Flammarion: *Csillagászati olvasmányok*. Budapest, Athenaeum, 1894. Feleki József fordítása.

Christopher Partridge: *The Occult World*. London and New York, Routledge, 2015.

Dr. Med. Grünut Adolf: *Tanulmányok a spiritizmus köréből – magnetizmus, szomnambulizmus, mediumizmus*. Szellemi Buvárok Pesti Egylete, Budapest, 1921.

Égi Világosság. Budapest, Szellembuvárok Budapesti Egylete, 1900-1938.

Fehér Márta: *A tudományfejlődés kérdőjelei. A tudományos elméletek inkommenszurabilitásának problémája*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983.

Fizikai Szemle, 1990.

Théodore Flournoy: *Des Indes à la Planète Mars. Étude sur un cas de somnambulisme avec glossolalie*. Paris/Genève, 1900.

Gellér Katalin, Keserü Katalin: *A gödöllői művésztelep*. Corvina, Budapest, 1987, 27.

Gyimesi Júlia: *Pszichoanalízis és spiritizmus*. Budapest, Typotex, 2011.

H. P. Blavatsky: *The secret doctrine - A titkos tanítás: a tudomány, a vallás és a filozófia synthesise*. Budapest, M. M., 1928. Fordította Hennyey Vilmos, Szlemenics Mária.

Hamvas Béla: *A bor filozófiája. Az öt géniusz*. In: *A bor filozófiája*. Szombathely, Életünk: Magyar Írók Szövetségének Nyugat-Magyarországi Csoportja, 1989.

Keserü Katalin: *Conversio a modern képzőművészetben. Teozófus művészet*. In: *Arion könyvek 1*. Conversio, 39.

Koch Judit: *Teozófiai gondolatok hatása a századelő művészetében*. Szakdolgozat, ELTE, Művészettörténeti Intézet, 1991.

Mednyánszky László naplója. Brestyánszky Ilona (szerk.) Képzőművészeti Alap Kiadóvállalt, Budapest, 1980.

Mednyánszky. Markója Csilla (szerk.), a Magyar Nemzeti Galéria Kiadványai, 2003/4.

Mokry-Mészáros Dezső: *Életem.* Kézirat, HOM. Helytörténeti Adattár, ltsz.: 74.207.1.5.

Művészet. Országos Magyar Képzőművészeti Társulat, Lyka Károly (szerk.), 1902.

Polanyana: A Polányi Mihály Szabadelvű Filozófiai Társaság folyóirata, 2001.

Pszichoanalízis és irodalomtudomány. Bókay Antal-Erős Ferenc (szerk.), Filum Kiadó, Budapest, 1998.

Penelope Rosemont: *Surrealist Women.* University of Texas Press, 1998, 42.

Sixten Ringbom: *Trancending the Visible: the generation of the abstract pioneers. The spiritual in Art, Abstract painting 1890-1985.* A County Museum of Art (Los Angeles), Abbeville Press, New York, 1985.

Steiner, Rudolf: *Az ember és a föld élete. A fizikai test, az étertest, az asztrálist és az én.* Új Mani-fest, 2005.

Steiner, Rudolf: *Makrokosmos und Mikrokosmos - Makrokozmosz és mikrokozmosz: nagyvilág - kisvilág: a lélek, az élet és a szellem kérdései.* Budapest, Genius, 2003.

Szegedy-Maszák Mihály: *Világkép és stílus.* Budapest, 1980.

Tarjányi Eszter: *A szellem örvényében – A magyarországi mesmerizmus, szellemidézés, teozófia története és művészeti kapcsolatai.* Budapest, Universitas, 2002.

Teozófia, A magyar Teozófiai Társulat lapja, Budapest, 1912-1928.

Theologiai szemle. Bóna Zoltán (szerk.), 1925.

Corinna Treitel: *A science for the Soul. Occultism and the Genesis of the German Modern*. Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press, 2004.

Váraljai Anna: „Górcsövi Alakzatok : Mokry-Mészáros Dezső Mikroszkopikus Látványra Építő Munkáiról”, In: *Művészettörténeti Értesítő*, 2013, 62. évf. 1. sz., 83-98.

Vay Ödön báróné sz. Wurmbard Adelma grófnő: *Tanulmányok a szellemvilágból*. Hajdúböszörmény, 1905.

Wolkenberg Lajos: *A teozófia és antropozófia ismertetése és bírálata*. Budapest, Szent István Társulat, 1923.